Prawo przeciwko przemocy instytucjonalnej: analiza okupacji i samostanowienia w świetle książki Benjamina Mosera Anti-Zionism A Jewish History

AUTOR

Fundacja Dobre Państwo

STRESZCZENIE / ABSTRACT

Tekst analizuje problem przemocy instytucjonalnej i bezprawia systemowego przez pryzmat prawa międzynarodowego, odwołując się do książki Benjamina Mosera. Autor argumentuje, że historyczne racje i moralne uzasadnienia nie mogą zwalniać państw z obowiązku przestrzegania norm ochrony ludności cywilnej oraz zakazu dyskryminacji. W artykule zestawiono pozytywizm prawniczy z koncepcjami sprawiedliwości materialnej (Kelsen, Radbruch), wskazując, że formalna poprawność procedur nie gwarantuje zgodności władzy z prawami człowieka. Na przykładzie działalności Felicii Langer oraz analizy terytoriów okupowanych, tekst ukazuje mechanizm, w którym nowoczesna administracja państwowa może organizacyjnie reprodukować naruszenia prawa międzynarodowego, tworząc systemową asymetrię jurysdykcyjną i strukturalną przemoc.

8. The text analyzes the problem of institutional violence and systemic lawlessness through the prism of international law, referring to Benjamin Moser's book. The author argues that historical reasons and moral justifications cannot exempt states from the obligation to adhere to norms protecting civilian populations and the prohibition of discrimination. The article contrasts legal positivism with concepts of substantive justice (Kelsen, Radbruch), indicating that the formal correctness of procedures does not guarantee the alignment of power with human rights. Using the activities of Felicia Langer and an analysis of occupied territories as examples, the text reveals

a mechanism in which modern state administration can organizationally reproduce violations of international law, creating systemic jurisdictional asymmetry and structural violence.

Artykuł stanowi rygorystyczną analizę współczesnej sytuacji Palestyńczyków, postulując przejście od emocjonalnych sporów o historyczne intencje syjonizmu ku obiektywnej weryfikacji działań państwa Izrael w świetle prawa międzynarodowego. Autor stawia tezę, że żadne aspiracje narodowe ani traumy historyczne nie zwalniają organów władzy z obowiązku przestrzegania uniwersalnych praw człowieka i zakazu dyskryminacji. Poprzez pryzmat jurysprudencji, teorii instytucjonalnej oraz analizy konkretnych przypadków – takich jak działalność Felicii Langer czy opinie Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości – tekst bada mechanizmy strukturalnej przemocy i asymetrii prawnej na terytoriach okupowanych. Analiza koncentruje się na rozróżnieniu między legalnością obecności państwa a jego niezbywalnymi obowiązkami ochronnymi wobec ludności cywilnej, ostrzegając przed pułapką 'sekurytyzacji', która mogłaby legitymizować trwałe naruszanie praw podstawowych pod pretekstem bezpieczeństwa. W efekcie tekst dowodzi, że jedynym sprawiedliwym miernikiem oceny władzy jest jej zgodność z normami międzynarodowymi, a nie tożsamość narodowa czy religijna uczestników konfliktu.

SŁOWA KLUCZOWE

przemoc instytucjonalna | prawo międzynarodowe | samostanowienie narodów | okupacja wojskowa | Benjamin Moser Anti-Zionism A Jewish History | opinie doradcze MTS | asymetria jurysdykcyjna | prawo okupacji | Felicia Langer | niedominacja instytucjonalna | przemoc strukturalna | legitymizacja przez procedurę | zakaz nabywania terytorium siłą | międzynarodowe prawo humanitarne

Prawo międzynarodowe ponad historycznymi racjami

Prawo przeciwko przemocy instytucjonalnej. Okupacja, samostanowienie, apartheid i granice suwerenności w świetle współczesnej jurysprudencji

Przejście od historycznych sporów o syjonizm, żydowską emancypację i pamięć Zagłady do analizy współczesnego położenia ludności palestyńskiej wymaga zasadniczej zmiany perspektywy metodologicznej. O ile historia idei pozwala odtworzyć genezę przekonań, filozofia polityczna bada normatywne uzasadnienia władzy, a socjologia wyjaśnia mechanizmy reprodukcji stosunków społecznych, o tyle prawo międzynarodowe wprowadza zupełnie inny wymiar analizy. Określa ono bowiem obowiązki państw, uprawnienia osób podlegających ich jurysdykcji, zasady odpowiedzialności za naruszenia oraz granice dopuszczalnego użycia przymusu.

Z perspektywy jurysprudencji nie wystarcza już ustalenie, czy dane przedsięwzięcie polityczne wyrastało z doświadczenia prześladowań, czy jego przedstawiciele uznawali własne cele za moralnie uzasadnione, ani czy wspólnota historyczna posiadała szczególny związek z danym terytorium. Rozstrzygające staje się pytanie o rzeczywisty charakter wykonywanej władzy, podstawę prawną podejmowanych działań, status osób objętych ich skutkami oraz możliwość zapewnienia skutecznej ochrony przed arbitralnością instytucji państwowych. W tym ujęciu kluczowe jest rozróżnienie między historyczną legitymizacją aspiracji narodowych a prawną dopuszczalnością konkretnych środków ich realizacji. Prawo społeczności do zachowania tożsamości, rozwoju kultury i poszukiwania bezpieczeństwa politycznego nie stanowi bezwarunkowego upoważnienia do ograniczania praw innych ludzi. Analogicznie: doświadczenie prześladowań czy zbiorowej krzywdy może mieć doniosłość moralną i polityczną, lecz nie zwalnia instytucji państwowych z obowiązku przestrzegania zakazu dyskryminacji, norm ochrony ludności cywilnej oraz ograniczeń dotyczących władzy nad terytorium okupowanym.

Współczesny porządek prawny opiera się na przekonaniu, że legitymizacja działania publicznego nie wyczerpuje się w odwołaniu do celu uznanego przez sprawców za słuszny. Wymaga ona również zgodności stosowanych środków z normami, których obowiązywanie jest niezależne od narodowej, religijnej czy politycznej tożsamości uczestników konfliktu.

Dla filozofii prawa szczególnie istotna pozostaje relacja między pozytywizmem prawniczym a koncepcjami materialnej sprawiedliwości. Hans Kelsen w swojej normatywistycznej teorii oddzielał obowiązywanie norm od moralnych przekonań o ich słuszności, skupiając się na hierarchicznej strukturze systemu prawnego. Z kolei Gustav Radbruch, analizując problem ustawowego bezprawia po doświadczeniu narodowego socjalizmu, wskazywał na granice, poza którymi skrajna niespawiedliwość i świadome negowanie równości podważają status przepisu jako prawa. Lon Fuller badał wewnętrzną moralność prawa (m.in. jego jawność i spójność), natomiast Ronald Dworkin podkreślał rolę zasad moralnych w interpretacji praktyki prawnej. Zderzenie tych stanowisk pokazuje, że samo istnienie rozbudowanego systemu przepisów, procedur i sądów nie gwarantuje zgodności władzy z prawami człowieka. Konieczne jest badanie treści norm, sposobu

ich stosowania oraz rzeczywistego położenia osób podlegających władzy państwa. W tym miejscu kluczowa staje się praca Felicii Langer, której działalność Benjamin Moser rekonstruuje w rozdziale poświęconym państwu jako organizacji zdolnej do instytucjonalnego wytwarzania naruszeń praw człowieka.

Moser przedstawia Langer jako prawniczkę dokumentującą praktyki izraelskich władz wojskowych na terytoriach okupowanych po 1967 roku, ze szczególnym uwzględnieniem wywłaszczeń, ograniczeń wolności przemieszczania się, warunków zatrzymania i przesłuchań oraz dyskryminacji w statusie prawnym ludności palestyńskiej względem izraelskich osadników.

Instytucjonalny charakter bezprawia i ramy prawa okupacji

Najostrzejsza teza Mosera, określająca państwo jako "przestępcze przedsiębiorstwo", nie powinna być przyjmowana jako gotowa kwalifikacja prawna całokształtu działalności jego instytucji. Należy ją raczej traktować jako radykalną hipotezę dotyczącą możliwości organizacyjnego reprodukowania bezprawia przez formalnie istniejący system administracyjny, którą następnie należy zbadać w oparciu o właściwe normy prawa międzynarodowego, materiał empiryczny i teorię instytucjonalną. Tak sformułowany problem ma znaczenie wykraczające daleko poza konkretny konflikt.

Nowoczesna administracja państwowa może bowiem funkcjonować zgodnie z procedurami ustanowionymi przez własny aparat prawodawczy, a jednocześnie naruszać normy hierarchicznie nadrzędne lub zobowiązania wynikające z prawa międzynarodowego. W takim przypadku źródłem bezprawia nie musi być pojedynczy funkcjonariusz ignorujący przepisy. Może nim być sama konstrukcja normatywna, sposób podziału kompetencji, system dystrybucji uprawnień oraz praktyka administracyjna skutkująca trwałym ograniczeniem praw określonych grup ludności. W naukach społecznych zjawisko to opisuje się w kategoriach przemocy strukturalnej, dyskryminacji instytucjonalnej i asymetrii jurysdykcyjnej, pamiętając jednak, że każda z tych kategorii wymaga odrębnego uzasadnienia, a ich socjologiczna użyteczność nie jest równoznaczna z istnieniem wszystkich przesłanek konkretnego przestępstwa międzynarodowego.

Fundamentem współczesnej analizy prawnomiędzynarodowej pozostaje rozróżnienie suwerenności terytorialnej od okupacji wojskowej. Zgodnie z artykułem 42 regulaminu haskiego z 1907 roku terytorium uznaje się za okupowane, jeżeli faktycznie znajduje się pod władzą armii nieprzyjacielskiej; zakres okupacji odpowiada obszarowi, na którym władza ta została ustanowiona i może być wykonywana. Jest to konstrukcja oparta przede wszystkim na faktycznej kontroli, a nie

na politycznej deklaracji państwa sprawującego władzę. Z perspektywy prawa humanitarnego kluczowe jest to, że okupacja nie prowadzi sama w sobie do nabycia suwerenności nad zajętym terytorium. Państwo okupujące uzyskuje określone kompetencje związane z bezpieczeństwem i administrowaniem obszarem, lecz pozostaje zobowiązane do respektowania szczególnego reżimu ochrony ludności cywilnej, własności i istniejącego porządku prawnego. Międzynarodowy Komitet Czerwonego Krzyża w stanowisku z 19 lipca 2024 roku potwierdził, że Zachodni Brzeg (w tym Wschodnia Jerozolima) oraz Strefa Gazy stanowią okupowane terytorium palestyńskie, do którego zastosowanie mają odpowiednie normy międzynarodowego prawa humanitarnego i prawa praw człowieka.

Szczególne znaczenie ma fakt, że MKCK utrzymuje stanowisko o dalszym stosowaniu prawa okupacji wobec Gazy po wycofaniu w 2005 roku izraelskich osadników i stałych instalacji wojskowych. Kwalifikacja ta opiera się na analizie zachowanych form kontroli i wynikających z nich obowiązków prawnych, a nie na założeniu, że sytuacja na wszystkich obszarach palestyńskich jest identyczna. Z punktu widzenia teorii państwa okupacja stanowi szczególną formę wykonywania władzy bez nabycia ostatecznego tytułu suwerennego. Władza okupacyjna może odpowiadać za bezpieczeństwo, porządek publiczny i określone funkcje administracyjne, jednak jej kompetencje są ograniczone i powinny uwzględniać interesy ludności podległej okupacji. Regulamin haski, zwłaszcza artykuł 43, nakłada na okupanta obowiązek przywracania i zapewniania w miarę możliwości porządku oraz życia publicznego, z poszanowaniem prawa obowiązującego na terytorium, chyba że istnieje bezwzględna przeszkoda. Czwarta konwencja genewska z 1949 roku rozwija natomiast szczegółowe gwarancje ochrony osób cywilnych, w tym ograniczenia dotyczące deportacji, transferów ludności, niszczenia własności i stosowania środków przymusu.

Konstrukcja ta ukazuje zasadniczą różnicę między administrowaniem okupowanym terytorium a traktowaniem go jako przestrzeni swobodnego rozszerzania własnej suwerenności i osadnictwa. Dla filozofii politycznej interesujące jest zestawienie tego reżimu z Weberowską koncepcją państwa jako związku politycznego roszczącego sobie monopol na prawomocne stosowanie przemocy fizycznej na określonym terytorium. W warunkach okupacji występuje wyraźne napięcie między faktyczną zdolnością wykonywania przymusu a ograniczoną legitymacją do trwałego kształtowania politycznej przyszłości podporządkowanej ludności. Państwo okupujące może pełnić funkcje administracyjne, ale nie oznacza to posiadania kompetencji do jednostronnego zastąpienia prawa samostanowienia mieszkańców własnym projektem terytorialnym. Prawo okupacji uczestniczy zatem w ograniczaniu przekształcania przewagi militarnej w trwały tytuł politycznej dominacji.

Jego funkcja nie sprowadza się jedynie do humanitarnego łagodzenia skutków wojny, gdyż obejmuje również normatywne przeciwdziałanie utrwalaniu rezultatów niezgodnego z prawem

przejmowania terytorium. Kluczowa jest tutaj zasada niedopuszczalności nabywania terytorium siłą, której współczesna doniosłość wiąże się z Kartą Narodów Zjednoczonych i rozwojem powojennego porządku prawnego. Zakaz użycia siły przeciwko integralności terytorialnej lub niezależności politycznej państw, ustanowiony w artykule 2 ustępie 4 Karty, stanowi jeden z fundamentów współczesnych stosunków międzynarodowych. Choć nie eliminuje on wszystkich sporów dotyczących zakresu samostanowienia czy granic, ustanawia zasadnicze ograniczenie wobec traktowania przewagi militarnej jako wystarczającej podstawy powstawania nowego tytułu terytorialnego.

Bezprawność okupacji nie znosi obowiązków ochronnych

W przypadku Palestyny problem ten stał się przedmiotem wieloletniej praktyki dyplomatycznej, rezolucji organów Narodów Zjednoczonych oraz kolejnych postępowań przed Międzynarodowym Trybunałem Sprawiedliwości. Kluczowa dla współczesnej analizy jest opinia doradcza MTS z 19 lipca 2024 roku, wydana w sprawie konsekwencji prawnych polityk i praktyk Izraela na okupowanym terytorium palestyńskim, w tym we Wschodniej Jerozolimie. Trybunał rozpatrywał pytania przedstawione przez Zgromadzenie Ogólne ONZ, dotyczące między innymi skutków długotrwałej okupacji, rozwoju osadnictwa, działań zmierzających do zmiany charakteru terytorium oraz konsekwencji tych praktyk dla prawa Palestyńczyków do samostanowienia. Nie było to klasyczne postępowanie sporne między dwoma państwami, zakończone wyrokiem ustalającym odpowiedzialność odszkodowawczą, lecz procedura doradcza, której rezultatem było autorytatywne przedstawienie stanowiska Trybunału dotyczącego obowiązujących norm i wynikających z nich konsekwencji.

W sentencji opinii Trybunał stwierdził niezgodność dalszej obecności Izraela na okupowanym terytorium palestyńskim z prawem międzynarodowym, wskazując na naruszenie zakazu nabywania terytorium siłą oraz prawa narodu palestyńskiego do samostanowienia. Uznał obowiązek jak najszybszego zakończenia tej bezprawnej obecności, zaprzestania działalności osadniczej i ewakuacji osadników z okupowanego obszaru, a także naprawienia szkód wynikających z tych działań. W odniesieniu do innych państw Trybunał wskazał na obowiązki nieuznawania sytuacji powstałej wskutek bezprawnej obecności Izraela oraz nieudzielania pomocy w jej utrzymywaniu. Ustalenia te wykraczają poza polityczną ocenę decyzji władz izraelskich, gdyż odnoszą się do samego prawnego statusu wykonywania władzy nad terytorium. Zasadnicze znaczenie ma tutaj rozróżnienie między legalnością obecności okupanta a obowiązkami wynikającymi z prawa

okupacji. Nawet jeśli dalsza obecność państwa na danym obszarze została uznana za bezprawną, nie oznacza to automatycznego ustania jego zobowiązań wobec ludności, nad którą faktycznie sprawuje władzę.

Dopóki określone formy kontroli istnieją, odpowiednie normy ochronne pozostają w mocy. Pozwala to uniknąć paradoksu, w którym stwierdzenie nielegalności okupacji prowadziłoby do zniesienia ochrony osób jej podlegających. Istotę problemu trafnie oddaje odrębna opinia sędziego Yuji Iwasawy, który podkreślił potrzebę rozdzielenia obowiązku zakończenia bezprawnej obecności od nadal istniejących obowiązków wynikających z rzeczywistej kontroli nad terytorium.

Przewaga analizy instytucjonalnej nad sporami o intencje historyczne

Z perspektywy teorii prawa można dostrzec tu szczególną relację między normami pierwotnymi a wtórnymi. Te pierwsze określają obowiązki państw, takie jak zakaz konkretnych działań czy nakaz respektowania praw osób chronionych. Normy wtórne dotyczą natomiast konsekwencji naruszenia tych obowiązków – obejmują one zaprzestanie bezprawnego działania, gwarancje niepowtarzania oraz formy naprawienia szkody. W pracach Komisji Prawa Międzynarodowego dotyczących odpowiedzialności państw za czyny międzynarodowo bezprawne szczególnego znaczenia nabiera możliwość ustalenia zobowiązań nie tylko państwa odpowiedzialnego za naruszenie, ale również pozostałych uczestników społeczności międzynarodowej wobec sytuacji powstałej w wyniku poważnego naruszenia norm o szczególnym charakterze.

Opinia MTS z 2024 roku wpisuje się w ten szerszy porządek, nadając problemowi okupacji wymiar odpowiedzialności, którego nie można sprowadzić do dwustronnego konfliktu politycznego. Nie oznacza to jednak, że opinia doradcza jest proceduralnie tożsama z wyrokiem w postępowaniu spornym. W odróżnieniu od orzeczenia wydawanego między stronami konkretnego sporu, opinia doradcza nie posiada identycznego charakteru wiążącego na podstawie artykułu 59 Statutu MTS. Nie oznacza to jednak, że zawarte w niej ustalenia są pozbawione znaczenia prawnego. Trybunał interpretuje bowiem normy, które mogą obowiązywać państwa niezależnie od samej opinii, a przedstawiona wykładnia posiada szczególną doniosłość dla organów międzynarodowych, państw i dalszej praktyki prawnej. Rzetelna analiza wymaga więc odrzucenia zarówno twierdzenia, że opinia stanowi zwykłą deklarację polityczną, jak i poglądu utożsamiającego ją z prawomocnym wyrokiem karnym przeciwko przedstawicielom izraelskich władz. Współczesna jurysprudencja umożliwia zatem przekroczenie granic sporu o historyczne intencje syjonizmu. Nawet jeśli badacze pozostają w sporze dotyczącym kolonialnego charakteru jego wcześniejszych nurtów, aktualne wykonywanie

władzy nad okupowanym terytorium podlega ocenie według istniejących norm prawa międzynarodowego.

Ustalenie ich naruszenia nie wymaga przyjęcia jednej teorii dotyczącej psychologicznych motywacji Herzla ani całkowitej zgody co do charakteru konfliktu z 1948 roku. Wystarczy rozpoznanie właściwych norm, rzeczywistych działań organów państwowych oraz ich konsekwencji prawnych. W tym miejscu historia idei ustępuje częściowo miejsca analizie instytucjonalnej, nie tracąc jednak znaczenia dla wyjaśniania, dlaczego określone praktyki powstały i w jaki sposób były społecznie uzasadniane.

Szczególnie doniosłym przykładem przejścia od normatywnej refleksji do praktycznego stosowania prawa pozostaje działalność Felicii Langer – urodzonej w Tarnowie w 1930 roku prawniczki żydowskiego pochodzenia, która po emigracji do Izraela rozpoczęła praktykę adwokacką, a od 1967 roku reprezentowała Palestyńczyków przed izraelskimi sądami wojskowymi i innymi organami wymiaru sprawiedliwości. Jej praca obejmowała obronę osób zatrzymanych, kwestionowanie decyzji o deportacjach, niszczeniu domów czy ograniczeniach administracyjnych oraz zwalczanie nadużyć służb bezpieczeństwa. Langer występowała w systemie prawnym ukształtowanym przez władzę okupacyjną, lecz jednocześnie wykorzystywała dostępne procedury do ochrony konkretnych ludzi przed działaniami administracji. Po ponad dwóch dekadach praktyki, w 1990 roku, zdecydowała się zamknąć kancelarię i opuścić Izrael, wskazując na narastające przekonanie o nieskuteczności instrumentów prawnych wobec systemowych mechanizmów ograniczania praw Palestyńczyków. Relacja opublikowana w maju 1990 roku przez "The Washington Post" potwierdza skalę jej zaangażowania, wieloletnie trudności procesowe oraz polityczny i moralny charakter decyzji o rezygnacji z praktyki. Z perspektywy teorii dostępu do sprawiedliwości działalność Langer można rozpatrywać jako przykład konfliktu między formalnym istnieniem środków zaskarżenia a ich rzeczywistą zdolnością do ochrony praw jednostki. Mauro Cappelletti i Bryant Garth wskazywali, że prawo do sądu nie powinno być interpretowane wyłącznie jako możliwość wniesienia sprawy przed właściwy organ. Rzeczywisty dostęp do sprawiedliwości wymaga bowiem odpowiednich zasobów finansowych, reprezentacji prawnej, znajomości procedur, możliwości gromadzenia dowodów i względnej równowagi procesowej między stronami.

Procedury prawne jako narzędzie legitymizacji systemowej nierówności

W warunkach okupacji nierówność ta przybiera szczególnie intensywną postać. Jedna strona dysponuje bowiem aparatem administracyjnym, służbami bezpieczeństwa, kontrolą terytorium i

dostępem do dokumentacji, podczas gdy druga pozostaje całkowicie zależna od decyzji instytucji podległych państwu wykonującemu władzę.

Zagadnienie to pogłębia koncepcja przewagi procesowej Marca Galantera z klasycznej pracy Why the "Haves" Come Out Ahead z 1974 roku. Galanter wskazywał, że podmioty regularnie uczestniczące w postępowaniach sądowych wykorzystują doświadczenie organizacyjne, zasoby finansowe i długoterminową strategię, by uzyskać przewagę nad osobami występującymi przed sądem sporadycznie. Państwo jest tu przykładem modelowym: posiada trwałe struktury prawne, wyspecjalizowanych pełnomocników oraz zdolność kształtowania regulacji proceduralnych. W przypadku ludności pod okupacją asymetria ta ulega wzmocnieniu przez ograniczenia w przemieszczaniu się, bariery językowe, administracyjne formy zatrzymania i utrudniony dostęp do niezależnej reprezentacji prawnej.

W takim ujęciu formalna równość stron nie pozwala wnioskować o rzeczywistej równowadze ich możliwości procesowych. Felicia Langer dostrzegła jednak problem jeszcze bardziej złożony niż klasyczna nierówność proceduralna. Dotyczył on sytuacji, w której nawet częściowo skuteczne środki ochrony indywidualnej paradoksalnie przyczyniają się do podtrzymywania legitymizacji systemu instytucjonalnego odpowiedzialnego za szersze naruszenia praw. Jeśli sąd rozstrzyga wybrane skargi i uchyla niektóre decyzje, państwo może prezentować to jako dowód praworządności całego systemu, podczas gdy zasadnicza konstrukcja prawna umożliwiająca trwałe różnicowanie statusu mieszkańców pozostaje niezmieniona. Pojawia się wówczas konflikt między bezpośrednim interesem klienta a długofalową oceną instytucjonalnego znaczenia uczestnictwa w procedurze.

W socjologii prawa problem ten koresponduje z koncepcją legitymizacji przez procedurę, rozwijaną przez Niklasa Luhmanna. W jego ujęciu procedury instytucjonalne wytwarzają społeczną akceptację decyzji, ponieważ organizują oczekiwania uczestników i nadają rozstrzygnięciom formę przewidywalnego procesu. Nie oznacza to, że każda procedura jest wyłącznie narzędziem reprodukcji władzy, ani że możliwość składania skarg nie ma samodzielnej wartości. Ujawnia jednak, że proceduralna poprawność konkretnego rozstrzygnięcia może funkcjonować niezależnie od problemu prawomocności systemu, którego częścią jest sąd. Z punktu widzenia teorii krytycznej można zatem badać, czy procedury odwoławcze prowadzą do rzeczywistej korekty struktur dominacji, czy ograniczają się do rozstrzygania pojedynczych przypadków bez naruszania fundamentów organizacji władzy. W tym kontekście książka Mosera przedstawia Langer jako osobę, która stopniowo uznała własne uczestnictwo w izraelskim wymiarze sprawiedliwości za moralnie problematyczne.

Przywołana w publikacji metafora państwa jako "przestępczego przedsiębiorstwa" podkreśla jej przekonanie, że instytucje prawne mogą organizować strukturalną przemoc, nawet zachowując formalne mechanizmy kontroli. Nie należy jednak traktować tego sformułowania jako dosłownego cytatu Langer ani przyjmować go za prawną kwalifikację działalności wszystkich organów państwa bez weryfikacji tekstu źródłowego. Znaczenie teoretyczne tej metafory polega raczej na pytaniu, czy system instytucjonalny może reprodukować naruszenia norm wyższego rzędu za pomocą procedur formalnie zgodnych z własnym porządkiem wewnętrznym.

Zasadniczy kontrargument dostarcza koncepcja strategicznego wykorzystywania prawa, rozwijana w badaniach nad cause lawyering – działalnością prawniczą podporządkowaną szerszym celom publicznym. W tym ujęciu uczestnictwo w procesach ma znaczenie niezależne od wyniku konkretnej sprawy: pozwala dokumentować naruszenia, ujawniać praktyki administracyjne i wzmacniać świadomość prawną społeczeństwa. Nawet jeśli prawnik przegrywa większość postępowań, jego praca może przyczyniać się do rozwoju standardów proceduralnych i mobilizowania opinii publicznej. Wobec tego wniosek, że jedyną moralnie spójną odpowiedzią na strukturalne bezprawie jest wycofanie się z postępowań, nie może być przyjęty jako zasada uniwersalna. Jest to jedna z możliwych strategii obywatelskiego sprzeciwu, której skuteczność zależy od warunków instytucjonalnych. Działalność Langer pozwala zatem zderzyć dwa modele odpowiedzialności prawniczej.

Pierwszy kładzie nacisk na obowiązek ochrony interesów konkretnej osoby za pomocą wszystkich dostępnych środków, nawet w głęboko niedoskonałym systemie. Drugi akcentuje odpowiedzialność za legitymizację instytucji, których charakter może być sprzeczny z normami sprawiedliwości. Między tymi modelami nie istnieje prosta hierarchia.

Skuteczna ochrona jednostki często wymaga uczestnictwa w procedurze, lecz ograniczanie działań wyłącznie do indywidualnych spraw może prowadzić do pomijania strukturalnych źródeł naruszeń. Dla współczesnej etyki zawodowej kluczowa jest zatem umiejętność łączenia bezpośredniej pomocy klientowi z niezależną oceną systemu prawnego, w którym ta pomoc jest świadczona.

Instytucjonalna asymetria prawna i strukturalna przemoc na Zachodnim Brzegu

Kluczowym elementem współczesnej analizy sytuacji na Zachodnim Brzegu pozostaje zróżnicowanie podstaw prawnych stosowanych wobec izraelskich osadników i palestyńskich mieszkańców. Międzynarodowy Trybunał Sprawiedliwości w opinii z 19 lipca 2024 roku wskazał, że

częściowe rozszerzenie izraelskiego porządku prawnego na terytorium okupowane doprowadziło do sytuacji, w której obie grupy podlegają odmiennym systemom prawnym.

Trybunał zwrócił uwagę na dysproporcje w prawie pobytu, dostępie do infrastruktury oraz swobodzie przemieszczania się i innych istotnych sfer życia społecznego. W paragrafach 226-229 opinii opisano zarówno fizyczną fragmentację terytorium palestyńskiego, jak i jurydyczne zróżnicowanie statusu mieszkańców. Ustalenia te mają szczególne znaczenie, gdyż nie są jedynie publicystyczną analogią do historycznych form segregacji, lecz elementem prawnomiędzynarodowej oceny konkretnych regulacji i praktyk państwowych. Z perspektywy teorii sprawiedliwości doniosła jest różnica między formalnie odmiennym statusem wynikającym z obywatelstwa a nieuzasadnioną nierównością podstawowych praw osób podlegających tej samej rzeczywistej władzy. Choć prawo międzynarodowe dopuszcza różnicowanie uprawnień obywateli i cudzoziemców, nie daje to państwu nieograniczonej możliwości pozbawiania osób bez obywatelstwa ochrony przed arbitralnością, przemocą i dyskryminacją. W warunkach okupacji problem ten ulega zaostrzeniu, ponieważ ludność podlegająca kontroli wojskowej jest często pozbawiona rzeczywistego udziału w instytucjach politycznych sprawującego władzę państwa. Jeśli jednocześnie społeczność osadnicza korzysta z uprawnień pełnego członkostwa w tym państwie, powstaje strukturalna asymetria reprezentacji i ochrony prawnej.

W filozofii politycznej problem ten można rozpatrywać przez pryzmat demokratycznej zasady współautorstwa prawa. Według Jürgena Habermasa prawomocność demokratycznego porządku wymaga związku między autonomią prywatną a publiczną; jednostki powinny bowiem korzystać z praw umożliwiających im uczestnictwo w ustanawianiu norm, którym podlegają. Trwałe podporządkowanie określonej ludności decyzjom władzy, na której skład i politykę nie ma ona istotnego wpływu, stoi w sprzeczności z tym ideałem. Nie oznacza to, że każda administracja okupacyjna musi tworzyć pełny system wspólnego obywatelstwa, lecz wskazuje na zasadniczą trudność moralną i polityczną związaną z długotrwałym sprawowaniem władzy nad społecznością pozbawioną równorzędnych mechanizmów demokratycznej reprezentacji. W tym kontekście istotna staje się teoria przemocy strukturalnej Johana Galtunga, która pozwala analizować sytuacje, w których krzywda społeczna nie wynika wyłącznie z bezpośredniego aktu fizycznego, lecz z organizacji instytucji ograniczających dostęp do podstawowych warunków życia. Galtung rozróżniał bowiem przemoc bezpośrednią od struktur społecznych prowadzących do przewidywalnego ograniczenia ludzkich możliwości rozwoju.

W odniesieniu do terytoriów okupowanych teoria ta pozwala badać znaczenie systemów zezwoleń, ograniczeń transportowych, zasad korzystania z ziemi oraz dostępu do pracy i infrastruktury. Nie każda restrykcja administracyjna stanowi automatycznie naruszenie prawa międzynarodowego,

jednak pozwala to rozpoznać, że skutki polityki bezpieczeństwa dotykają ludność nie tylko poprzez bezpośredni kontakt ze służbami wojskowymi, ale w codziennym funkcjonowaniu gospodarki, edukacji i życia rodzinnego. Kluczowe jest tu rozróżnienie między zamierzonym celem regulacji a jej rzeczywistymi skutkami. Państwo może przedstawiać ograniczenia swobody przemieszczania się jako środki ochrony przed realnymi zagrożeniami, takimi jak zamachy czy ataki zbrojne, a instytucje są zobowiązane do ochrony ludności cywilnej. Jednak samo odwołanie do bezpieczeństwa nie rozstrzyga o konieczności i proporcjonalności konkretnego ograniczenia. W prawie praw człowieka oraz normach prawa humanitarnego decydująca jest ocena podstawy prawnej działania, jego rzeczywistego celu, intensywności ingerencji oraz dostępności środków mniej dotkliwych dla osób nieuczestniczących w przemocy. Problem ten najwyraźniej ujawnia się w analizie izraelskiego osadnictwa na Zachodnim Brzegu.

Artykuł 49 ustęp 6 czwartej konwencji genewskiej zakazuje państwu okupującemu przenoszenia części własnej ludności cywilnej na okupowane terytorium. Międzynarodowy Komitet Czerwonego Krzyża konsekwentnie uznaje ustanawianie i rozszerzanie izraelskich osiedli cywilnych na okupowanym Zachodnim Brzegu za niezgodne z tym obowiązkiem, co potwierdzono ponownie w lipcu 2024 roku.

Infrastruktura osadnictwa jako narzędzie utrwalania nierówności

Z perspektywy ekonomii instytucjonalnej osadnictwo należy analizować nie tylko jako proces demograficzny, lecz jako przedsięwzięcie przekształcające prawa własności, infrastrukturę, dostęp do zasobów oraz sposób administrowania terytorium. Budowa dróg, osiedli, sieci energetycznych i systemów zabezpieczeń militarnych tworzy trwałe zależności organizacyjne, które utrudniają późniejszą zmianę polityki. Koncepcja zależności od ścieżki rozwojowej, rozwijana przez Douglassa Northa, Paula Davida i W. Briana Arthura, wyjaśnia, dlaczego wczesne decyzje inwestycyjne prowadzą do utrwalania konkretnych rozwiązań instytucjonalnych.

Powstają bowiem koszty ich zmiany, nowe interesy gospodarcze oraz struktury społeczne uzależnione od istniejącego układu infrastrukturalnego. Na terytorium okupowanym ma to kluczowe znaczenie, gdyż decyzje gospodarcze mogą uczestniczyć w materialnym utrwalaniu sytuacji, której prawna trwałość pozostaje zasadniczo ograniczona. Zgodnie z teorią własności Elinor Ostrom istotne jest również rozpoznanie, że zasoby terytorialne nie są wyłącznie przedmiotami prywatnego prawa własności, lecz wiążą się ze złożonymi systemami współużytkowania, lokalnego zarządzania i zbiorowej odpowiedzialności. Dostęp do wody,

pastwisk, dróg czy infrastruktury rolniczej często zależy od reguł obowiązujących w społecznościach lokalnych, których znaczenie wykracza poza formalny tytuł własności gruntu. Jeśli nowe regulacje administracyjne ograniczają te możliwości, skutkiem może być utrata podstaw utrzymania, nawet bez bezpośredniego wywłaszczenia nieruchomości. W tym ujęciu badanie społecznych konsekwencji osadnictwa wymaga analizy całego systemu dostępu do zasobów, a nie tylko liczby budynków i formalnych transakcji.

Interesującym studium przypadku jest Hebron, gdzie historyczne znaczenie religijne dla judaizmu i islamu współistnieje ze współczesnymi konfliktami o osadnictwo, swobodę przemieszczania się i wykonywanie władzy wojskowej. W części miasta oznaczonej jako H2 Izrael sprawuje bezpośrednią kontrolę bezpieczeństwa, a ludność palestyńska podlega rozbudowanemu systemowi ograniczeń komunikacyjnych i administracyjnych. Moser opisuje swoje doświadczenia z wizyty na Zachodnim Brzegu, podczas której zetknął się z ulicami i obszarami miasta, gdzie możliwość swobodnego przemieszczania się była istotnie zróżnicowana zależnie od statusu osoby korzystającej z przestrzeni publicznej.

Relacja ta stanowi świadectwo indywidualnej percepcji nierówności, jednak jej zakres faktograficzny powinien być konfrontowany z dokumentacją organizacji i instytucji. Taką podstawę dają raporty Biura ONZ do spraw Koordynacji Pomocy Humanitarnej (OCHA), a zwłaszcza opracowanie dotyczące swobody przemieszczania się na Zachodnim Brzegu z września 2024 roku. Według tego dokumentu obszar H2 charakteryzuje się dużym nagromadzeniem fizycznych przeszkód i punktów kontrolnych, a po 7 października 2023 roku wprowadzono dalsze ograniczenia w dostępie palestyńskich mieszkańców do domów, szkół i usług medycznych. OCHA wskazała, że część placówek edukacyjnych pozostawała zamknięta przez wiele miesięcy, a dostęp do podstawowej opieki zdrowotnej utrudniała konieczność uzyskiwania zgód na przemieszczanie się. Kluczowe jest to, że dokumentacja opisuje konkretne konsekwencje administracyjne, a nie jedynie ogólną ocenę polityczną.

W sierpniu 2024 roku Biuro Wysokiego Komisarza Narodów Zjednoczonych do spraw Praw Człowieka zwróciło uwagę na restrykcje dotyczące przemieszczania się palestyńskich mieszkańców H2, wskazując na ich negatywny wpływ na dostęp do wody, żywności, edukacji i opieki medycznej. Podkreślono, że określone ograniczenia nie dotyczyły w analogiczny sposób izraelskich osadników zamieszkujących tę część miasta. W ocenie urzędu prowadziło to do powstania szczególnie dotkliwych warunków życia, wymagających pilnej interwencji właściwych władz.

Przestrzeń miejska jako narzędzie instytucjonalnej dominacji

Z punktu widzenia geografii społecznej Hebron pozwala analizować przestrzeń miejską jako materialny rezultat stosunków władzy. Henri Lefebvre, rozwijając teorię społecznej produkcji przestrzeni, wskazywał, że przestrzeń nie stanowi neutralnego pojemnika, w którym dopiero później pojawiają się relacje społeczne. Jest ona współtworzona przez organizację gospodarki, decyzje administracyjne, praktyki codziennego życia i symboliczne wyobrażenia wspólnot.

Droga, mur, punkt kontrolny, zamknięta ulica czy odrębny system zezwoleń kształtują strukturę relacji międzyludzkich i ograniczają możliwości działania. architektura miasta uczestniczy w organizowaniu społecznej hierarchii, nawet jeśli formalnym uzasadnieniem tych rozwiązań pozostaje konieczność zapewnienia bezpieczeństwa.

Podobne zagadnienie podejmuje Michel Foucault w badaniach nad przestrzennymi technikami dyscyplinowania i kontrolowania populacji. W jego perspektywie nowoczesna władza funkcjonuje poprzez organizowanie widzialności, nadzoru, przepływów ludności i dostępu do instytucji. Nie oznacza to, że każda forma kontroli administracyjnej jest nieuprawniona – państwo ma przecież rzeczywiste obowiązki w zakresie ochrony bezpieczeństwa publicznego. Pozwala to jednak zbadać, jak rozbudowane instrumenty kontroli przekształcają codzienne życie mieszkańców i ograniczają ich autonomię. Kluczowe staje się pytanie, czy określone środki mają charakter czasowy, czy też stają się trwałym elementem zarządzania ludnością pozbawioną wpływu na podejmowane decyzje.

W tym kontekście warto przywołać koncepcję kapitału przestrzennego, związaną z nierównym dostępem do możliwości oferowanych przez terytorium. Osoba posiadająca swobodę przemieszczania się może korzystać z szerszego rynku pracy, edukacji, opieki zdrowotnej i sieci społecznych. Ktoś, kogo mobilność jest trwale ograniczona, doświadcza nie tylko utrudnień komunikacyjnych, ale realnego zahamowania rozwoju gospodarczego i społecznego. Z perspektywy teorii zdolności Amartyi Sena i Marthy Nussbaum takie ograniczenia prowadzą do rzeczywistej redukcji podstawowych możliwości działania, nawet jeśli formalne prawa nie zostały całkowicie zniesione.

Przykład Hebronu pokazuje, że ocena legalności i społecznej dopuszczalności środków bezpieczeństwa wymaga badania ich kumulatywnych skutków. Pojedynczy punkt kontrolny można uzasadnić konkretnym ryzykiem, lecz wieloletni system ograniczeń prowadzi do strukturalnego osłabienia gospodarki, edukacji i więzi społecznych.

W naukach o polityce publicznej analiza skutków skumulowanych – obejmująca konsekwencje wielu decyzji administracyjnych z różnych okresów – ma szczególne znaczenie. System może bowiem wytwarzać głębokie nierówności nawet wtedy, gdy każda pojedyncza decyzja jest przedstawiana jako techniczna odpowiedź na konkretne zagrożenie. Prowadzi to do jednego z najbardziej kontrowersyjnych problemów współczesnej debaty dotyczącej Izraela i Palestyny: kwalifikacji określonych praktyk jako apartheidu. Pojęcie to posiada co najmniej trzy odrębne znaczenia.

W sensie historycznym odnosi się do systemu segregacji rasowej w Republice Południowej Afryki, szczególnie po 1948 roku. W sensie socjologicznym służy jako kategoria porównawcza dla instytucjonalnych mechanizmów segregacji i dominacji grupowej. W sensie prawnym obejmuje natomiast zakazane praktyki zdefiniowane w międzynarodowych instrumentach ochrony praw człowieka i prawie karnym.

Rozróżnienie tych znaczeń jest niezbędne, gdyż historyczna analogia do RPA nie stanowi automatycznego dowodu popełnienia zbrodni apartheidu, podobnie jak brak pełnej identyczności z tamtym systemem nie wyklucza zastosowania współczesnej definicji prawnej. Międzynarodowa konwencja o zwalczaniu i karaniu zbrodni apartheidu z 1973 roku ujmuje go jako zespół czynów nieludzkich podejmowanych w celu ustanowienia lub utrzymania dominacji jednej grupy rasowej nad inną i jej systematycznego ucisku. Statut Rzymski Międzynarodowego Trybunału Karnego z 1998 roku (art. 7 ust. 1 lit. j) zalicza zbrodnię apartheidu do katalogu zbrodni przeciwko ludzkości, a w art. 7 ust. 2 lit. h określa jej przesłanki jako popełnianie czynów nieludzkich zinstytucjonalizowanego reżimu systematycznego ucisku i dominacji jednej grupy rasowej nad inną albo innymi oraz zamiar utrzymywania tego reżimu.

W konsekwencji kwalifikacja prawnokarna wymaga rozpoznania nie tylko nierówności, ale konkretnych aktów, struktury organizacyjnej i elementu zamiaru. Współczesna wykładnia zakazu dyskryminacji rasowej nie ogranicza się do biologicznych koncepcji rasy. Międzynarodowa konwencja w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji rasowej z 1965 roku obejmuje rozróżnienia związane m.in. z rasą, kolorem skóry, pochodzeniem narodowym lub etnicznym. Oznacza to, że normy te mogą odnosić się także do społeczności definiowanych przez historię i identyfikację narodową. Nie znosi to jednak potrzeby zbadania wszystkich przesłanek konkretnej kwalifikacji prawnej, szczególnie w prawie karnym, gdzie nadrzędna jest zasada ścisłej interpretacji norm represyjnych.

Instytucjonalne przesłanki apartheidu w raportach organizacji praw człowieka

Raporty Human Rights Watch z 2021 roku oraz Amnesty International z 2022 roku formułują wniosek, że konkretne polityki i praktyki władz izraelskich wobec Palestyńczyków spełniają przesłanki apartheidu jako zbrodni przeciwko ludzkości. Organizacja Human Rights Watch wskazała w szczególności na trzy elementy: zamiar utrzymywania dominacji, systematyczny ucisk oraz popełnianie czynów nieludzkich. Z kolei Amnesty International przedstawiła szerszą analizę, uwzględniającą fragmentację terytorialną, ograniczenia w przemieszczaniu się, wywłaszczenia, status obywatelski oraz inne formy nierównego traktowania Palestyńczyków na obszarach pod izraelską kontrolą.

Rozróżnienie między odpowiedzialnością państwa a karną

Raporty te stanowią rozbudowane opracowania prawniczo-empiryczne, oparte na dokumentach, przepisach, relacjach i badaniach terenowych. Należy jednak pamiętać, że ich wnioski nie są tożsame z prawomocnym ustaleniem indywidualnej odpowiedzialności karnej przez właściwy trybunał. Kluczowe jest tutaj odróżnienie tej kwalifikacji od rozstrzygnięcia wydanego przez MTS w lipcu 2024 roku.

Trybunał, analizując artykuł 3 konwencji o likwidacji dyskryminacji rasowej, uznał, że izraelskie ustawodawstwo i praktyki prowadzące do niemal całkowitego rozdzielenia społeczności osadniczej i palestyńskiej na Zachodnim Brzegu oraz we Wschodniej Jerozolimie naruszają ten przepis. Choć artykuł 3 odnosi się zarówno do segregacji rasowej, jak i apartheidu, Trybunał nie dokonał w sentencji ani uzasadnieniu jednoznacznego, odrębnego ustalenia, że spełnione zostały wszystkie przesłanki zbrodni apartheidu. Znaczenie tego rozróżnienia podkreślił sędzia Iwasawa, wskazując, że stwierdzenie naruszenia artykułu 3 nie zostało połączone z osobną kwalifikacją badanej sytuacji jako apartheidu. Nie jest zatem prawidłowe twierdzenie, że MTS całkowicie oddalił zarzuty dotyczące segregacji, podobnie jak przedstawianie tej opinii jako ostatecznego orzeczenia stwierdzającego popełnienie zbrodni apartheidu przez konkretne osoby. Trybunał rozpoznał rzeczywiste praktyki instytucjonalnego rozdzielenia ludności i wskazał na ich niezgodność z odpowiednim zobowiązaniem konwencyjnym.

Dalsza kwalifikacja tych praktyk jako określonego przestępstwa międzynarodowego wymaga zastosowania odrębnych przesłanek i właściwych procedur. Różnica między naruszeniem zobowiązania państwowego a odpowiedzialnością karną jednostki jest tu fundamentalna. W filozofii prawa odpowiada ona zasadniczej rozbieżności między odpowiedzialnością państwa a odpowiedzialnością indywidualną: państwo może ponosić odpowiedzialność międzynarodową za działania swoich organów, niezależnie od tego, czy konkretnemu funkcjonariuszowi można przypisać wszystkie znamiona przestępstwa międzynarodowego.

Z kolei postępowanie karne wymaga ustalenia indywidualnego udziału, związku między zachowaniem a czynem zabronionym oraz odpowiedniej strony podmiotowej. Utożsamianie obu tych porządków prowadziłoby do błędów polegających na przedstawianiu stwierdzenia bezprawności działania państwa jako automatycznego skazania jego przywódców. Profesjonalna analiza musi zatem precyzyjnie rekonstruować zakres rozstrzygnięcia, właściwość organu i charakter zastosowanej normy.

Różnica między analogią historyczną a analizą prawną

Szczególnym uczestnikiem współczesnego sporu o zastosowanie kategorii apartheidu do położenia Palestyńczyków jest Ronnie Kasrils – południowoafrykański działacz antyapartheidowy żydowskiego pochodzenia, związany z Afrykańskim Kongresem Narodowym i jego strukturami walki przeciwko dawnemu systemowi segregacji, a później pełniący funkcje ministerialne w demokratycznej Republice Południowej Afryki. W rekonstrukcji Mosera Kasrils jawi się jako świadek szczególnie interesujący, gdyż jego ocena sytuacji palestyńskiej wyrasta z bezpośredniego doświadczenia uczestnictwa w historycznym konflikcie dotyczącym państwowej segregacji rasowej.

Perspektywa ta jest cenna poznawczo, lecz nie stanowi automatycznej podstawy do uznania wszystkich współczesnych analogii za prawnie rozstrzygnięte. W metodologii porównawczej kluczowe znaczenie ma rozróżnienie między podobieństwem funkcjonalnym a tożsamością historyczną. Dwa systemy polityczne mogą stosować zbliżone mechanizmy ograniczania przemieszczania się, różnicowania statusu prawnego czy terytorialnego rozdzielania ludności, a jednocześnie różnić się genezą, strukturą demograficzną, organizacją gospodarki i formalnymi podstawami suwerenności. Historyczna Republika Południowej Afryki opierała się na rozbudowanym systemie ustawowego różnicowania ludności, instytucjach segregacji oraz polityce bantustanów, których pozorna autonomia służyła utrwalaniu dominacji białej mniejszości. W przypadku Izraela i terytoriów palestyńskich konieczne pozostaje odrębne zbadanie statusu

obywateli izraelskich, mieszkańców Wschodniej Jerozolimy, ludności Zachodniego Brzegu i Gazy oraz palestyńskich uchodźców.

Właśnie dlatego bezpośrednie przenoszenie wszystkich elementów południowoafrykańskiego systemu na odmienną rzeczywistość prawną prowadziłoby do uproszczenia. Z drugiej strony brak całkowitej identyczności historycznej nie wyklucza możliwości prawnego porównania określonych struktur dominacji. Współczesna definicja apartheidu nie wymaga bowiem wiernego odtworzenia każdego elementu dawnego systemu RPA; wymaga natomiast ustalenia właściwych przesłanek prawnych, obejmujących systematyczny ucisk, dominację i określone czyny nieludzkie.

Argument porównawczy Kasrilsa może zatem służyć jako punkt wyjścia do identyfikowania problemów wymagających badań, ale nie zastępuje on rygorystycznej analizy prawnej. Należy wyraźnie oddzielić jego osobiste doświadczenie walki z apartheidem od dokumentacji dotyczącej współczesnych regulacji izraelskich, gdyż oba rodzaje materiałów pełnią odmienne funkcje poznawcze. W interpretacji Mosera szczególnie istotny jest również historyczny problem współpracy pomiędzy Izraelem a władzami Republiki Południowej Afryki w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX wieku.

Pragmatyzm bezpieczeństwa nie znosi odpowiedzialności normatywnej

Badania Yehonatana Alsheha wskazują na kluczową rolę relacji militarno-gospodarczych, interesów przemysłów obronnych oraz geopolitycznej izolacji obu państw. Nowsze opracowanie Nicolasa Wolbrandta z 2026 roku, opublikowane w czasopiśmie Scientia Militaria, dokumentuje rozwój izraelsko-południowoafrykańskiej współpracy wojskowo-technicznej w czasie, gdy międzynarodowy handel uzbrojeniem z reżimem apartheidu był coraz silniej ograniczany.

Ustalenia te obejmują transfer technologii i uzbrojenia oraz wymianę wiedzy technicznej, w tym zainteresowanie konkretnymi systemami rakietowymi. Należy jednak zachować ostrożność w kwestii zarzutów dotyczących współpracy nuklearnej. Publikacje inspirowane pracami Mosera przedstawiają ją w sposób kategoryczny, wysuwając twierdzenia o wspólnych badaniach i próbach broni jądrowej. Choć dokumentacja historyczna potwierdza istnienie kontaktów i zainteresowania określonymi technologiami wojskowymi, zakres współpracy przy projektowaniu głowic jądrowych oraz charakter incydentu Vela z września 1979 roku pozostają przedmiotem sporów naukowych. National Security Archive, publikując odtajnione dokumenty amerykańskiej administracji, wskazywał na różne hipotezy dotyczące zarejestrowanego wówczas sygnału – w tym na możliwość

próby jądrowej z udziałem Izraela i Republiki Południowej Afryki. Jednocześnie dostępne materiały nie pozwalają uznać tej interpretacji za bezwarunkowo potwierdzoną. Również badanie Wolbrandta podkreśla brak wystarczających dowodów na bezpośredni izraelski udział w południowoafrykańskiej produkcji głowic jądrowych.

Przypadek ten pozwala przeanalizować napięcie między deklarowanymi wartościami państwa a pragmatycznymi interesami bezpieczeństwa. W tradycji realizmu politycznego, rozwijanej przez Hansa Morgenthaua i Kennetha Waltza, państwa działają w warunkach konkurencji strategicznej, kierując się potrzebą ochrony własnego bezpieczeństwa i pozycji w systemie międzynarodowym. Z tej perspektywy współpraca z kontrowersyjnym partnerem może być interpretowana jako wynik kalkulacji dotyczącej dostępu do uzbrojenia, technologii i zasobów.

Realistyczne wyjaśnienie motywacji nie stanowi jednak normatywnego usprawiedliwienia. Zrozumienie przyczyn współpracy z reżimem systematycznie naruszającym prawa człowieka nie znosi pytania o odpowiedzialność za skutki takich działań. Odmienne ujęcie proponuje liberalny instytucjonalizm, według którego normy międzynarodowe, organizacje i mechanizmy kontroli mają ograniczać arbitralność decyzji państwowych. Kluczowa jest tu skuteczność sankcji, embarg oraz instrumentów odpowiedzialności za wspieranie instytucji łamiących podstawowe prawa. Historia relacji wojskowych z Republiką Południowej Afryki pokazuje, że potępienie apartheidu nie zawsze przekładało się na realne ograniczenie kontaktów gospodarczych i strategicznych. Problem ten pozostaje aktualny w kontekście współczesnych konfliktów, gdzie polityka bezpieczeństwa, eksport broni i interesy przemysłowe często kolidują z międzynarodowymi zobowiązaniami dotyczącymi ochrony ludności cywilnej. Dlatego wartość porównania przedstawianego przez Kasrilsa nie powinna być oceniana wyłącznie przez pryzmat stopnia podobieństwa dwóch historycznych reżimów.

Normy prawa międzynarodowego a realia ich egzekwowania

Kluczowe pozostaje pytanie o zdolność państw demokratycznych do zachowania spójności między deklarowanymi zasadami praw człowieka a rzeczywistą polityką gospodarczą i bezpieczeństwa. Krytyka tej niespójności nie wymaga zakładania, że wszystkie naruszenia praw człowieka mają identyczny charakter. Wymaga natomiast uznania, że zobowiązania prawne i moralne nie tracą na znaczeniu tylko dlatego, iż ich realizacja okazuje się sprzeczna z bieżącymi interesami strategicznymi. Rozważania te prowadzą do jednego z fundamentalnych problemów współczesnej filozofii prawa międzynarodowego: różnicy między samym ustaleniem istnienia normy a zdolnością

instytucji do jej rzeczywistego wyegzekwowania. W porządku krajowym państwo dysponuje zazwyczaj aparatem pozwalającym na egzekwowanie orzeczeń sądowych, stosowanie sankcji i realizację decyzji administracyjnych.

W systemie międzynarodowym możliwości te są bardziej rozproszone i zależą od kompetencji organizacji, woli państw oraz istniejących mechanizmów współpracy. Brak scentralizowanego aparatu przymusu nie oznacza jednak, że prawo międzynarodowe jest jedynie zbiorem deklaracji politycznych. Jego normy są stosowane przez sądy krajowe i międzynarodowe, kształtują odpowiedzialność państw i wpływają na praktykę organizacji międzynarodowych. Z perspektywy teorii systemów prawnych przydatna okazuje się koncepcja H.L.A. Harta, który odróżniał reguły pierwotne, określające obowiązki postępowania, od reguł wtórnych, dotyczących rozpoznawania, zmiany i stosowania norm. W prawie międzynarodowym struktura reguł wtórnych różni się od typowego porządku państwowego, co rodzi szczególne problemy w zakresie jurysdykcji, odpowiedzialności i wykonywania rozstrzygnięć. Trudności te nie mogą być jednak utożsamiane z brakiem prawa. Współczesne orzecznictwo MTS i Międzynarodowego Trybunału Karnego potwierdza, że system międzynarodowy dysponuje rozwiniętym aparatem ustalania naruszeń oraz indywidualnej odpowiedzialności za najpoważniejsze zbrodnie, choć jego praktyczna skuteczność wciąż zależy od współdziałania państw.

W listopadzie 2024 roku Międzynarodowy Trybunał Karny wydał nakazy aresztowania Benjamina Netanjahu i Joawa Galanta w związku z podejrzeniem popełnienia zbrodni wojennych i zbrodni przeciwko ludzkości podczas działań w Strefie Gazy. Trybunał wskazał na podstawy do przypisania im odpowiedzialności za czyny obejmujące m.in. wykorzystanie głodu jako metody prowadzenia wojny oraz inne poważne naruszenia praw ludności cywilnej. Nakazy aresztowania nie są jednak wyrokami skazującymi i nie przesądzają o winie osób objętych postępowaniem. Ich znaczenie polega na uruchomieniu instrumentów międzynarodowego procesu karnego, którego przebieg podlega standardom procesowym i zasadzie domniemania niewinności.

Warto zauważyć, że postępowanie MTK obejmowało również zarzuty dotyczące zbrodni popełnionych przez przedstawicieli Hamasu podczas ataków z 7 października 2023 roku oraz późniejszych działań związanych z przemocą wobec ludności cywilnej i zakładników. W listopadzie 2024 roku Trybunał wydał także nakaz aresztowania Mohammeda Deifa, podejrzewanego o udział w popełnieniu zbrodni wojennych i zbrodni przeciwko ludzkości.

Rygor prawny przeciwstawiony retoryce politycznej

Odpowiedzialność za konkretne czyny musi być jednak ustalana indywidualnie, w oparciu o właściwe dowody, status procesowy i późniejsze decyzje sądowe. Analiza prawnokarna nie może zatem podlegać założeniu, że przynależność do jednej ze stron konfliktu automatycznie przesądza o winie lub niewinności. Podobna precyzja jest konieczna w odniesieniu do postępowania wszczętego przez Republikę Południowej Afryki przeciwko Izraelowi na podstawie Konwencji o zapobieganiu i karaniu zbrodni ludobójstwa. W styczniu 2024 roku MTS wydał postanowienie o środkach tymczasowych, nakładając na Izrael obowiązki związane z ochroną ludności palestyńskiej w Strefie Gazy, zapobieganiem czynom objętym konwencją oraz zapewnieniem pomocy humanitarnej.

Rozstrzygnięcie to nie było jednak merytorycznym wyrokiem stwierdzającym popełnienie ludobójstwa. Trybunał wyraźnie oddzielił ocenę przesłanek zastosowania środków tymczasowych od ostatecznego rozpoznania odpowiedzialności za naruszenie konwencji. Rozróżnienie to jest kluczowe dla współczesnej debaty, gdyż pojęcia ludobójstwa, zbrodni przeciwko ludzkości, apartheidu, prześladowania i zbrodni wojennych odnoszą się do różnych konstrukcji prawnych. Choć mogą dotyczyć tych samych wydarzeń, każde z nich posiada odrębne znamiona i przesłanki odpowiedzialności. Przykładowo ludobójstwo wymaga ustalenia szczególnego zamiaru zniszczenia w całości albo w części określonej grupy chronionej, podczas gdy zbrodnia prześladowania wiąże się z ciężkim, umyślnym pozbawianiem podstawowych praw z przyczyn dyskryminacyjnych.

Nie można zatem zastępować analizy wymaganych przesłanek samą oceną skali cierpienia ani przyjmować, że dany termin prawny został rozstrzygnięty tylko dlatego, że pojawił się w publicznej debacie. W tym miejscu wyraźnie ujawnia się różnica między naukową krytyką prawa a polityczną retoryką moralnego potępienia. Badacz może formułować radykalne hipotezy dotyczące naruszeń praw człowieka i wskazywać argumenty za określonymi kwalifikacjami, lecz powinien konsekwentnie oddzielać własną interpretację od ustaleń organu sądowego. Nie oznacza to obowiązku wstrzymywania się z oceną do czasu zapadnięcia prawomocnego wyroku – nauki społeczne i prawne mogą analizować rzeczywistość także w trakcie postępowań. Wymagają one jednak wskazania stopnia niepewności, dostępnych kontrargumentów oraz właściwego statusu dowodów.

Rzetelna analiza współczesnych praktyk władz izraelskich wymaga uwzględnienia argumentów dotyczących bezpieczeństwa państwowego, ochrony ludności cywilnej, przeciwdziałania zamachom i zagrożeń związanych z działalnością organizacji zbrojnych. Izrael odrzucił opinię doradczą MTS z lipca 2024 roku, uznając ją za jednostronną i nieuwzględniającą jego praw historycznych oraz potrzeb bezpieczeństwa. W debacie izraelskiej istotne jest również przekonanie, że określone

restrykcje w przemieszczaniu się, instalacje obronne i działania wojskowe są odpowiedzią na rzeczywiste zagrożenia dla mieszkańców państwa. Autor książki wskazuje, że właściwa analiza powinna odnotowywać te argumenty, gdyż stanowią one część uzasadnienia decyzji publicznych i mogą być odnoszone do konkretnych zdarzeń wymagających ochrony obywateli. Nie oznacza to jednak, że samo przedstawienie środka jako niezbędnego dla bezpieczeństwa wystarczy do potwierdzenia jego legalności. W teorii proporcjonalności, rozwijanej w europejskim konstytucjonalizmie i filozofii prawa przez Roberta Alexy'ego, analiza ograniczeń praw wymaga ustalenia przydatności środka do osiągnięcia zgodnego z prawem celu, jego konieczności oraz relacji między korzyściami a intensywnością ingerencji w prawa jednostki.

W międzynarodowym prawie humanitarnym stosuje się odrębne reguły dotyczące konieczności wojskowej, ochrony ludności cywilnej, rozróżniania celów i proporcjonalności ataków. Nie należy mechanicznie utożsamiać tych standardów z konstytucyjnym testem proporcjonalności, choć w obu przypadkach wspólnym wymogiem pozostaje kontrola zakresu przymusu oraz uwzględnienie skutków działań dla osób nieuczestniczących bezpośrednio w przemocy.

Ryzyko utrwalenia stanu wyjątkowego i granice samostanowienia

Przy długotrwałej okupacji kluczowy staje się problem czasowości. Środek ograniczający wolność może być uzasadniony nadzwyczajną sytuacją, lecz jego wieloletnie utrzymywanie wymaga odrębnej oceny – zwłaszcza gdy prowadzi do trwałego przekształcenia stosunków społecznych i gospodarczych. W teorii konstytucyjnego stanu wyjątkowego Carl Schmitt podkreślał decydującą rolę suwerena w sytuacjach kryzysowych, podczas gdy jego krytycy ostrzegali przed niebezpieczeństwem przekształcania wyjątkowych kompetencji w trwałą strukturę władzy. Giorgio Agamben rozwijał tę myśl, analizując instytucjonalne rozszerzanie stanu wyjątkowego, choć jego podejście bywa krytykowane za tendencję do nadmiernego uogólniania różnych sytuacji historycznych. W odniesieniu do okupacji terytoriów palestyńskich kluczowe jest zatem sprawdzenie, czy środki prezentowane jako tymczasowe rzeczywiście podlegają okresowej kontroli i mogą zostać zniesione, czy też służą trwałej zmianie porządku prawnego i demograficznego.

Zagadnienie to łączy się z koncepcją sekurytyzacji rozwijaną przez Barry'ego Buzana, Ole Wævera i Jaapa de Wilde'a. Sekurytyzacja polega na przedstawianiu konkretnego problemu jako zagrożenia egzystencjalnego, co ma uzasadniać stosowanie środków wykraczających poza zwyczajowe mechanizmy polityczne. Proces ten może dotyczyć realnych niebezpieczeństw, lecz posiada również wymiar komunikacyjny i instytucjonalny. Sposób definiowania zagrożenia wpływa bowiem na

społeczną akceptację ograniczeń wolności oraz na zakres kontroli publicznej nad działaniami służb bezpieczeństwa. Wymaga to zatem oddzielnego badania rzeczywistego charakteru zagrożenia, dostępnych metod jego ograniczania oraz politycznych konsekwencji przyjmowanej retoryki bezpieczeństwa.

Podstawowy problem aksjologiczny współczesnego konfliktu izraelsko-palestyńskiego dotyczy relacji między prawem do samostanowienia a zasadą równej godności wszystkich ludzi podlegających danej władzy. Samostanowienie ma wymiar polityczny oraz społeczno-gospodarczy, gdyż obejmuje możliwość swobodnego określania statusu politycznego i rozwoju własnej wspólnoty. Nie jest to jednak uprawnienie nieograniczone, które mogłoby być realizowane kosztem analogicznych praw innych społeczności. Gdy różne narody odwołują się do tego samego terytorium, konieczne staje się poszukiwanie rozwiązań instytucjonalnych, które chroniłyby odmienne aspiracje przy zachowaniu podstawowej równości praw jednostek. Z perspektywy filozofii politycznej istotne jest tutaj rozróżnienie samostanowienia zewnętrznego, odnoszącego się do formy politycznej niezależności, od samostanowienia wewnętrznego, obejmującego rzeczywisty udział ludności w kształtowaniu instytucji, którym podlega. W praktyce międzynarodowej oba wymiary są ze sobą związane, lecz nie są tożsame. Możliwe jest bowiem istnienie formalnie niezależnego państwa, w którym znaczna część mieszkańców pozostaje pozbawiona skutecznej reprezentacji politycznej, tak jak możliwe są formy autonomii i samorządu bez pełnej suwerenności.

W przypadku palestyńskim kluczowe znaczenie ma fakt, że MTS w lipcu 2024 roku uznał naruszanie prawa narodu palestyńskiego do samostanowienia za jeden z podstawowych elementów bezprawności dalszej obecności Izraela na okupowanym terytorium.

Wolność jako brak arbitralnej dominacji instytucjonalnej

W tym miejscu użyteczna pozostaje koncepcja niedominacji rozwijana w tradycji neorepublikańskiej przez Philipa Pettita. Wolność nie polega wyłącznie na braku bezpośredniej ingerencji, lecz także na niepodleganiu arbitralnej władzy innego podmiotu. Człowiek może doświadczać relatywnie niewielu bezpośrednich interwencji administracyjnych, a zarazem pozostawać w sytuacji trwałej zależności, jeżeli jego podstawowe możliwości działania są uzależnione od uznaniowej decyzji władzy, której nie może skutecznie kontrolować. Dominacja różni się zatem od pojedynczego aktu przymusu: może istnieć jako trwała struktura instytucjonalna, nawet gdy określone kompetencje nie są wykonywane nieustannie.

Zastosowanie tej koncepcji do sytuacji ludności znajdującej się pod okupacją pozwala lepiej rozpoznać znaczenie systemów zezwoleń, kontroli granic, dostępu do dokumentów, własności i infrastruktury. Ograniczenia te mogą prowadzić do powstania strukturalnej zależności od instytucji, których decyzje wpływają na możliwość zamieszkania, pracy, edukacji czy prowadzenia życia rodzinnego. Z perspektywy republikańskiej kluczowy problem polega na braku skutecznych mechanizmów przeciwdziałania arbitralności, a nie wyłącznie na liczbie konkretnych decyzji ograniczających wolność. Właśnie dlatego prawo do samostanowienia i ochrona podstawowych praw jednostki pozostają ze sobą głęboko powiązane. Jednocześnie teoria niedominacji może służyć krytycznej ocenie wszystkich podmiotów wykonujących władzę nad ludnością palestyńską, niezależnie od ich narodowej i politycznej identyfikacji. Instytucje Autonomii Palestyńskiej, władze lokalne i organizacje zbrojne również podlegają ocenie pod względem przestrzegania praw człowieka, zapewniania reprezentacji i przeciwdziałania arbitralności.

Rozpoznanie naruszeń popełnianych przez jednego uczestnika konfliktu nie znosi odpowiedzialności pozostałych, choć zakres i charakter ich władzy mogą być zasadniczo odmienne. Właśnie to rozróżnienie pozwala zachować uniwersalność kryteriów moralnych i prawnych bez wprowadzania fałszywej symetrii rzeczywistych zasobów i możliwości działania.

odpowiedzialność za władzę, nie za pochodzenie

Przedstawione rozważania prowadzą do wniosku, którego znaczenie obejmuje całość artykułu. Historia żydowskiego antysyjonizmu, refleksja Benjamina Mosera, działalność Felicii Langer oraz współczesne spory dotyczące apartheidu i okupacji nie powinny być rozpatrywane jako elementy jednej doktryny moralnej, w której wszystkie zdarzenia uzyskują wcześniej ustaloną kwalifikację.

Oddzielenie odpowiedzialności instytucjonalnej od tożsamości narodowej

Stanowią one raczej materiał do badania odrębnych, choć historycznie powiązanych problemów: relacji między wspólnotą a państwem, bezpieczeństwem a wolnością, formalną legalnością a materialną sprawiedliwością, suwerennością a samostanowieniem oraz narodową tożsamością a uniwersalnymi prawami człowieka. W każdym z tych obszarów konieczne jest stosowanie właściwego aparatu pojęciowego, który uwzględniałby specyfikę źródeł i poziom analizy.

Najostrzejsza interpretacja Mosera, przedstawiająca współczesne formy politycznej dominacji jako bezpośrednią kontynuację pierwotnych założeń syjonizmu politycznego, wymaga szczególnej kontroli przyczynowej. Można badać rzeczywistą ciągłość instytucjonalną, rolę ideologii narodowej

czy długotrwałe skutki wcześniejszych decyzji osadniczych, jednak metodologicznie nieuzasadnione jest zakładanie, że każda późniejsza praktyka państwowa stanowi nieuchronny rezultat jednego programu sformułowanego pod koniec XIX wieku.

Historia obejmuje bowiem zmiany pokoleniowe, konflikty wewnętrzne, różne nurty ideowe i odmienne decyzje polityczne, a także wpływ wydarzeń, których wcześniejsi uczestnicy nie mogli przewidzieć. Odpowiedzialność historyczna wymaga zatem identyfikowania konkretnych działań i procesów, a nie przypisywania całej wspólnocie niezmiennej natury politycznej. Równocześnie naukowa krytyka determinizmu historycznego nie może prowadzić do rozmywania odpowiedzialności za współczesne naruszenia prawa. Jeśli określone działania zostały udokumentowane i zakwalifikowane przez właściwy organ jako niezgodne z normami międzynarodowymi, nie trzeba ustalać całej genealogii ideologicznej sprawców, aby rozpoznać wynikające z tego obowiązki prawne. Właśnie dlatego opinia MTS z lipca 2024 roku ma znaczenie szczególne: przenosi ona część współczesnego sporu z poziomu historii i politycznej retoryki na płaszczyznę konkretnych zobowiązań państwowych dotyczących okupacji, osadnictwa, dyskryminacji i samostanowienia.

W tym miejscu należy ponownie odróżnić odpowiedzialność państwa od odpowiedzialności jednostek należących do wspólnoty religijnej lub narodowej. Żydzi jako społeczność globalna nie są jednolitym podmiotem politycznym odpowiedzialnym za decyzje władz Izraela. Obywatele izraelscy reprezentują odmienne stanowiska polityczne, religijne i etyczne; część z nich od wielu lat uczestniczy w działalności organizacji dokumentujących naruszenia praw Palestyńczyków. Analogicznie Palestyńczycy nie stanowią jednej organizacji politycznej, której wszyscy członkowie odpowiadaliby za działania określonych struktur zbrojnych albo administracyjnych. Profesjonalna analiza wymaga więc konsekwentnego oddzielania instytucji od społeczności, odpowiedzialności sprawców od zbiorowej przynależności oraz konkretnego czynu od abstrakcyjnej tożsamości narodowej. Z perspektywy filozofii moralnej właśnie to rozróżnienie stanowi fundament uniwersalizmu etycznego. Godność człowieka nie zależy od jego przynależności religijnej, narodowej ani politycznej, a odpowiedzialność prawna nie powinna wynikać wyłącznie z faktu urodzenia się w określonej społeczności.

Jednocześnie przynależność do instytucji wykonującej władzę może rodzić konkretne obowiązki związane z zapobieganiem naruszeniom, ochroną praw i zapewnieniem skutecznej kontroli. Uniwersalizm nie wymaga zatem odrzucenia zbiorowych tożsamości, lecz ustanawia granice sposobów, w jakie można działać w ich imieniu. Najważniejszy problem aksjologiczny nie dotyczy więc samego istnienia wspólnoty uznającej własną historię za szczególną, lecz granic wykonywania władzy publicznej na podstawie tego przekonania. Wspólnota może zachowywać własne tradycje,

pamięć, religię i aspiracje narodowe, ale w chwili, gdy jej instytucje podejmują decyzje dotyczące innych ludzi, wchodzą w sferę norm podlegających niezależnej ocenie prawnej i moralnej. Właśnie tutaj historyczne pojęcie wybrania spotyka się ze współczesną zasadą równości: szczególność tradycji może stanowić źródło zobowiązania, lecz nie może sama przez się uzasadniać nierówności praw podstawowych.

Prymat praw człowieka nad racjami narodowymi

Zastosowanie tej zasady do analizy konfliktu izraelsko-palestyńskiego pozwala dostrzec ograniczenia interpretacji, w której bezpieczeństwo jednego narodu przedstawia się jako cel wymagający trwałego podporządkowania drugiego. Bezpieczeństwo ma rzeczywistą wartość moralną i prawną, a państwo jest zobowiązane chronić mieszkańców przed przemocą, zamachami i innymi zagrożeniami. Nie nadaje mu to jednak nieograniczonej kompetencji do stosowania środków prowadzących do trwałego naruszania praw ludności znajdującej się pod jego władzą. Współczesny konstytucjonalizm i prawo międzynarodowe opierają się na przekonaniu, że funkcje ochronne muszą podlegać ograniczeniom instytucjonalnym, a nawet doniosły cel nie znosi obowiązku respektowania praw osób postronnych.

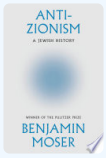
Przywołana problematyka przygotowuje grunt do kolejnego etapu badań, w którym kluczowe znaczenie zyskają społeczne i psychologiczne mechanizmy reagowania na krytykę wewnątrzwspólnotową. Działalność Felicii Langer, postawa Ronniego Kasrilsa oraz świadectwa dziennikarskie Heleny Salem pozwolą rozpoznać, w jaki sposób jednostki zakorzenione w określonej tradycji narodowej lub religijnej mogą rozwijać sprzeciw wobec działań podejmowanych w jej imieniu. Analiza ta wymaga zastosowania teorii konformizmu, tożsamości społecznej, ostracyzmu, moralnego dystansowania i odpowiedzialności świadka. Jej przedmiotem stanie się nie tylko prawo do krytykowania instytucji władzy, ale również społeczne koszty niezależnego osądu oraz warunki, w których zbiorowość zachowuje zdolność do uczenia się na podstawie niewygodnych świadectw.

Współczesne prawo międzynarodowe i tradycje żydowskiej etyki krytycznej spotykają się w jednym, choć odmiennie uzasadnianym punkcie normatywnym: przekonaniu, że człowiek pozostaje podmiotem zobowiązań moralnych i prawnych niezależnie od pozycji politycznej wspólnoty, do której należy. Żadne doświadczenie historycznego cierpienia nie traci na znaczeniu przez uznanie krzywdy innych, a żadna forma narodowego samostanowienia nie wymaga z definicji pozbawienia innych ludzi ich podstawowych praw. Nauka może wyjaśniać warunki, w których te wartości pozostają w konflikcie, lecz jej zadaniem nie jest zastępowanie dowodów moralnym przekonaniem

ani podporządkowywanie norm prawnych historycznej mitologii. Jej szczególna odpowiedzialność polega na konsekwentnym rozpoznawaniu działań, instytucji, przyczyn i skutków, aby wiedza o przeszłości oraz współczesności mogła stanowić podstawę rzeczywistej kontroli władzy i ochrony ludzkiej godności.

> Ostatecznie, szczególność tradycji i pamięć o historycznym cierpieniu mogą być źródłem głębokiego zobowiązania etycznego, lecz nigdy nie mogą służyć jako fundament dla instytucjonalnej nierówności praw. Prawdziwy test dla godności wspólnoty nie rozgrywa się w sferze mitologii narodowej, lecz w zdolności do uznania krzywdy Innego bez poczucia utraty własnej tożsamości. Czy zatem możliwe jest budowanie bezpieczeństwa jednego narodu na fundamencie systemowej dominacji nad drugim, nie niszcząc przy tym samych wartości, które to bezpieczeństwo miało chronić?

Inspiracje

[1]

"Anti-Zionism A Jewish History" Benjamin Moser

Doubleday | ISBN: 9780385551250

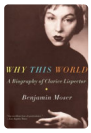
Benjamin Franzis Moser (ur. 14 września 1976) to amerykański pisarz, biograf, tłumacz i krytyk literacki. Urodzony w Houston w Teksasie, studiował historię i język portugalski na Uniwersytecie Browna, a następnie uzyskał tytuł magistra i doktora na Uniwersytecie w Utrechcie w Holandii. Moser jest najbardziej znany ze swoich uznanych biografii literackich. Jego książka z 2009 roku, „Dlaczego ten świat: Biografia Clarice Lispector", była finalistą nagrody National Book Critics Circle Award i przyczyniła się do światowego odrodzenia zainteresowania twórczością Lispector, przynosząc mu brazylijską nagrodę Itamaraty Cultural Diplomacy Prize. W 2020 roku Moser otrzymał Nagrodę Pulitzera w kategorii biografii za książkę „Sontag: Jej życie i twórczość". Oprócz studiów biograficznych, publikuje obszerne artykuły na temat historii sztuki europejskiej oraz historii i kultury żydowskiej, publikując eseje i recenzje w „Harper's Magazine", „The New York Times Book Review" i innych publikacjach.

Benjamin Franzis Moser (born September 14, 1976) is an American author, biographer, translator, and literary critic. Born in Houston, Texas, he studied history and Portuguese at Brown University before earning his master's degree and PhD from Utrecht University in the Netherlands. Moser is best known for his acclaimed literary biographies. His 2009 book, Why This World: A Biography of Clarice Lispector, was a finalist for the National Book Critics Circle Award and helped initiate a worldwide resurgence of interest in Lispector's writings, earning him Brazil's Itamaraty Cultural Diplomacy Prize. In 2020, Moser was awarded the Pulitzer Prize for Biography for Sontag: Her Life and Work. In addition to his biographical studies, he has written extensively on European art history and Jewish history and culture, contributing essays and reviews to Harper's Magazine, The New York Times Book Review, and other publications.

Literatura uzupełniająca

Książki

Książki autora i dzieła przywołane w tekście:

[1] "Why this World"

Benjamin Moser

2009 | Oxford University Press, USA | ISBN: 9780199895823

[2] "The Upside-Down World"

Benjamin Moser

2023 | Liveright Publishing | ISBN: 9781324092261

[3] "Sontag"

Benjamin Moser

2019 | HarperCollins | ISBN: 9780062896414

[4] "Por qué este mundo. Una biografía de Clarice Lispector"

Benjamin Moser

2017 | Siruela | ISBN: 9788417151560

[5] "Sontag: Vida e obra"

Benjamin Moser

2022 | OBJECTIVA | ISBN: 9789897846281

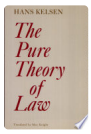

[6] "El mundo del revés"

Benjamin Moser

2025 | Anagrama | ISBN: 9788433948441

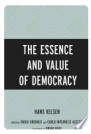
Książki autorów przywoływanych i literatura pokrewna:

[7] "Pure Theory of Law"

Hans Kelsen

1967 | Univ of California Press | ISBN: 9780520017559

[8] "The Essence and Value of Democracy"

Hans Kelsen

Bloomsbury Publishing PLC | ISBN: 9781442222120

[9] "Taking Rights Seriously"

Ronald Dworkin

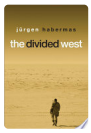
A&C Black | ISBN: 9781780938332

[10] "Risk"

Niklas Luhmann

2017 | Routledge | ISBN: 9781351492904

[11] "The Divided West"

Jürgen Habermas

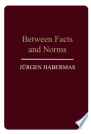
2014 | John Wiley & Sons | ISBN: 9780745694580

[12] "Knowledge and Human Interests"

Jürgen Habermas

Boston : Beacon Press

[13] "Between Facts and Norms"

Jürgen Habermas

2015 | John Wiley & Sons | ISBN: 9780745694269

[14] "Human Rights in Another Key"

Johan Galtung

1994 | Polity | ISBN: 9780745613765

[15] "Understanding Institutional Diversity"

Elinor Ostrom

2005 | ISBN: 9780691122076

[16] "Self-governance and Forest Resources"

Elinor Ostrom

1999

[17] "The Variety of Property Systems and Rights in Natural Resources"

Daniel H. Cole, Elinor Ostrom

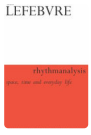
2011

[18] "The Urban Revolution"

Henri Lefebvre

2003 | U of Minnesota Press | ISBN: 9780816641604

[19] "Rhythmanalysis: Space, Time and Everyday Life"

Henri Lefebvre

A&C Black | ISBN: 9781847140364

[20] "Ceci n'est pas une pipe"

Michel Foucault

[21] "This is Not a Pipe"

Michel Foucault

ISBN: 9780520042322

[22] "The birth of biopolitics: lectures at the Collège de France, 1978-79"

Michel Foucault

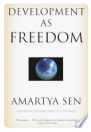
Springer | ISBN: 9780230594180

[23] "Identity and Violence"

Amartya Sen

W. W. Norton & Company | ISBN: 9780393243192

[24] "Development as Freedom"

Amartya Sen

2011 | Vintage | ISBN: 9780307874290

[25] "In Defense of the National Interest"

Hans Morgenthau

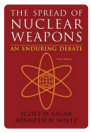
New York : Knopf

[26] "Politics Among Nations"

Hans Morgenthau

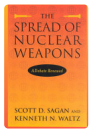
1985 | Alfred A. Knopf

[27] "The Spread of Nuclear Weapons: a debate"

Kenneth Waltz

W. W. Norton | ISBN: 9780393920109

[28] "The spread of nuclear weapons: A debate renewed"

Kenneth Waltz

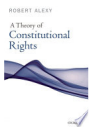
W W Norton & Company Incorporated | ISBN: 9780393977479

[29] "Theory of International Politics"

Kenneth Waltz

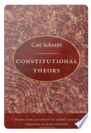
1979 | Addison Wesley Publishing Company

[30] "A Theory of Constitutional Rights"

Robert Alexy

2010 | ISBN: 9780199584239

[31] "Constitutional theory"

Carl Schmitt

Duke University Press | ISBN: 9780822390589

[32] "Theory of the Partisan"

Carl Schmitt

Antelope Hill Originals | ISBN: 9781953730107

[33] "State of Exception"

Giorgio Agamben

University of Chicago Press | ISBN: 9780226009247

[34] "Identity, Migration and the New Security Agenda in Europe"

Barry Buzan

Palgrave Macmillan | ISBN: 9780312099503

[35] "People, States and Fear"

Barry Buzan

[36] "Security: A New Framework for Analysis"

Ole Wæver

ISBN: 9781685853808

[37] "The European Security Order Recast: Scenarios for the Post-Cold War Era"

Ole Wæver

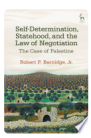
Burns & Oates

[38] "Security"

Barry Buzan, Ole Wæver, Jaap de Wilde

1998 | Lynne Rienner Publishers | ISBN: 9781555877842

[39] "Self-Determination, Statehood, and the Law of Negotiation"

Robert P. Barnidge, Jr.

2016 | Bloomsbury Publishing | ISBN: 9781509902415

[40] "Encyclopedia of World Problems and Human Potential"

Union of International Associations

1994 | ISBN: 9783598112256

[41] "Palestine and International Law"

Henry Cattan

1973 | [London] : Longman

[42] "The Legal Case for Palestine"

Steven E. Zipperstein

2024 | Taylor & Francis | ISBN: 9781040091784

Artykuły naukowe

Prace autorów przywoływanych w tekście:

[1] "General Theory of Law and State."

Milton R. Konvitz, Hans Kelsen, Anders Wedberg

1947 | The Philosophical Review | DOI: 10.2307/2181978

Źródło

[2] "General Theory of Norms"

Hans Kelsen, Michael T. Hartney

1991 | Oxford University Press eBooks | DOI: 10.1093/acprof:oso/9780198252177.001.0001

Źródło

[3] "Introduction to the Problems of Legal Theory: A Translation of the First Edition of the Reine Rechtslehre or Pure Theory of Law"

Hans Kelsen

1997 | DOI: 10.1093/acprof:oso/9780198265658.001.0001

Źródło

[4] "Book Reviews: Principles of International Law. By HANS KELSEN. (New York: Rinehart & Company, Inc. 1952. Pp. xvii, 462. $5.00.)"

Pitman B. Potter, Hans Kelsen

1952 | The Western Political Quarterly | DOI: 10.1177/106591295200500407

Źródło

[5] **"Statutory Lawlessness and Supra-Statutory Law (1946)"**

G. Radbruch

2006 | Oxford Journal of Legal Studies | DOI: 10.1093/ojls/gqi041

Źródło

[6] **"The Forms and Limits of Adjudication"**

Lon Luvois Fuller, Kenneth Winston

1978 | Harvard Law Review | DOI: 10.2307/1340368

Źródło

[7] **"American Legal Realism"**

Lon Luvois Fuller

1934 | University of Pennsylvania Law Review | DOI: 10.2307/3308406

Źródło

[8] **"Historical Introduction to the Theory of Law"**

Lon Luvois Fuller, J. Walter Jones

1941 | Harvard Law Review | DOI: 10.2307/1334762

Źródło

[9] **"Reason and Fiat in Case Law"**

Lon Luvois Fuller

1946 | Harvard Law Review | DOI: 10.2307/1335588

Źródło

[10] **"Taking Rights Seriously."**

Alan R. White, R. Dworkin

1977 | The Philosophical Quarterly | DOI: 10.2307/2218969

Źródło

[11] **"Hart's Postscript and the Character of Political Philosophy"**

R. Dworkin

2004 | Oxford Journal of Legal Studies | DOI: 10.1093/ojls/24.1.1

Źródło

[12] **"RIGHTS AS TRUMPS"**

R. Dworkin

2002

Źródło

[13] "A bill of rights for Britain"

R. Dworkin

1990 | Chatto & Windus eBooks

Źródło

[14] "Third Parties before International Tribunals: The ICJ and the WTO"

Yuji Iwasawa

2001 | Liber Amicorum Judge Shigeru Oda | DOI: 10.1163/9789004531178_007

Źródło

[15] "Access to Justice - Newest Wave in Worldwide Movement to Make Rights Effective"

Mauro Cappelletti, Bryant G. Garth

1978 | Buffalo law review

Źródło

[16] "Alternative Dispute Resolution Processes within the Framework of the World-Wide Access-to-Justice Movement"

Mauro Cappelletti

1993 | Modern Law Review | DOI: 10.1111/j.1468-2230.1993.tb02673.x

Źródło

[17] "Integration Through Law: Volume 1: Methods, Tools and Institutions. Book 3: Forces and Potential for a European Identity"

Mauro Cappelletti, Seccombe, Monica, Weiler, Joseph

1986 | De Gruyter eBooks | DOI: 10.1515/9783110909227

Źródło

[18] ""Who Watches the Watchmen?" A Comparative Study on Judicial Responsibility"

Mauro Cappelletti

1983 | The American Journal of Comparative Law | DOI: 10.2307/839606

Źródło

[19] "The Internationalization of Palace Wars: Lawyers, Economists, and the Contest to Transform Latin American States"

Yves Dezalay, Bryant G. Garth

2002 | University of Chicago Press eBooks | DOI: 10.7208/chicago/9780226144276.001.0001

Źródło

[20] "Dealing in Virtue: International Commercial Arbitration and the Construction of a Transnational Legal Order"

Heinz Klug, Yves Dezalay, Bryant G. Garth

1998 | Contemporary Sociology A Journal of Reviews | DOI: 10.2307/2654815

Źródło

[21] "Asian Legal Revivals: Lawyers in the Shadow of Empire"

Yves Dezalay, Bryant G. Garth

2010 | University of Chicago Press eBooks | DOI: 10.7208/chicago/9780226144665.001.0001

Źródło

[22] "Commentary from Marc Galanter on the Special Issue of Substance Abuse"

Marc Galanter

2004 | Substance Abuse | DOI: 10.1300/j465v25n01_01

Źródło

[23] "Article Commentary: The Role of Spirituality in Addiction Medicine: A Position Statement from the Spirituality Interest Group of the International Society of Addiction Medicine"

M. Galanter, H. Hansen, M. Potenza

2021 | Substance Abuse | DOI: 10.1080/08897077.2021.1941514

Źródło

[24] "Textbook of Addiction Treatment: International Perspectives"

N. el-Guebaly, G. Carrá, M. Galanter, A. Baldacchino

2021 | DOI: 10.1007/978-3-030-36391-8

Źródło

[25] "Narcotics Anonymous members in recovery from methamphetamine use disorder"

M. Galanter, William L. White, Brooke D. Hunter

2022 | American Journal on Addictions | DOI: 10.1111/ajad.13362

Źródło

[26] "Essays on self-reference"

Niklas Luhmann

1990

Źródło

[27] "Reflections and Hypotheses on a Further Structural Transformation of the Political Public Sphere"

J. Habermas

2022 | Theory, Culture & Society | DOI: 10.1177/02632764221112341

Źródło

[28] "The Theory Of Communicative Action Vol 1 Reason Amp Rationalization Society Jurgen Habermas"

J. Habermas

2021

Źródło

[29] "Between Facts and Norms: An Author's Reflections Between Facts and Norms: An Author's Reflections"

J. Habermas, Jorgen Habermas

2021

Źródło

[30] "Public Space and Political Public Sphere—The Biographical Roots of Two Motifs in my Thought"

J. Habermas

2021 | The Journal of Philosophy of Disability | DOI: 10.5840/jpd2021110

Źródło

[31] "Violence, Peace, and Peace Research"

Johan Galtung

1969 | Journal of Peace Research | DOI: 10.1177/002234336900600301

Źródło

[32] "Cultural Violence"

Johan Galtung

1990 | Journal of Peace Research | DOI: 10.1177/0022343390027003005

Źródło

[33] "A Structural Theory of Imperialism"

Johan Galtung

1971 | Journal of Peace Research | DOI: 10.1177/002234337100800201

Źródło

[34] "On the Effects of International Economic Sanctions, With Examples from the Case of Rhodesia"

Johan Galtung

1967 | World Politics | DOI: 10.2307/2009785

Źródło

[35] "The New Institutional Economics"

D. North

2016

Źródło

[36] "Institutional Bases for Capitalist Growth"

D. North

2021 | DOI: 10.2307/j.ctv1ddczmv.8

Źródło

[37] "A General Framework for Analyzing Sustainability of Social-Ecological Systems"

Elinor Ostrom B

2009 | Science | DOI: 10.1126/science.1172133

Źródło

[38] "Understanding Institutional Diversity"

Elinor Ostrom B

2006 | Princeton University Press eBooks | DOI: 10.1515/9781400831739

Źródło

[39] "Beyond Markets and States: Polycentric Governance of Complex Economic Systems"

Elinor Ostrom B

2010 | Lexington Books | DOI: 10.5040/9781666993905.ch-6

Źródło

[40] "Collective Action and the Evolution of Social Norms"

Elinor Ostrom B

2000 | The Journal of Economic Perspectives | DOI: 10.1257/jep.14.3.137

Źródło

[41] "The Production of Space (1991)"

Henri Lefebvre

2014 | The People, Place, and Space Reader | DOI: 10.4324/9781315816852-56

Źródło

[42] "10. Space And Mode Of Production (1980)"

Henri Lefebvre, Neil Brenner, Stuart Elden

2010 | State, Space, World | DOI: 10.5749/9780816667949-012

Źródło

[43] "The Production of Space"

Erik Swyngedouw, Henri Lefebvre

1992 | Economic Geography | DOI: 10.2307/144191

Źródło

[44] "Sustainable Human Development: Concepts and Priorities"

Sudhir Anand and Amartya Sen

1994 | RePEc: Research Papers in Economics

Źródło

[45] "Gender Inequality in Human Development: Theories and Measurement"

Sudhir Anand and Amartya Sen

1995 | RePEc: Research Papers in Economics

Źródło

[46] "Elements of a Theory of Human Rights"

Amartya Sen

2017 | Justice and the Capabilities Approach | DOI: 10.4324/9781315251240-6

Źródło

[47] "Well-Being, Agency and Freedom the Dewey Lectures 1984 *"

Amartya Sen

2017 | Justice and the Capabilities Approach | DOI: 10.4324/9781315251240-1

Źródło

[48] "The republic of love opera and political freedom"

Martha Craven Nussbaum

Źródło

[49] "Birds of a Feather: Israel and Apartheid South Africa – Colonialism of a Special Type"

Ronnie Kasrils

2015 | Zed Books Ltd | DOI: 10.5040/9781350220898.ch-001

Źródło

[50] "London Recruits: The Secret War Against Apartheid"

Ken Keable, Ronnie Kasrils, Z. Pallo Jordan

2012

Źródło

[51] "Armed and Dangerous: From Undercover Struggle to Freedom"

Ronnie Kasrils

2018

Źródło

[52] "Israel and apartheid: When democracy for a minority becomes a special form of colonialism"

Ronnie Kasrils

2013 | Afro-Middle East Centre eBooks | DOI: 10.2307/jj.8217344.20

Źródło

[53] "The Art of Becoming a Minority: Afrikaner Re-politicisation and Afrikaans Political Ethnicity"

Yehonatan Alsheh, Florian Elliker

2015 | African Studies | DOI: 10.1080/00020184.2015.1011368

Źródło

[54] "The biopolitics of corpses of mass violence and genocide"

Yehonatan Alsheh

2017 | Manchester University Press eBooks | DOI: 10.7765/9781526125026.00006

Źródło

[55] "Introduction: Silence after violence and the imperative to 'speak out'"

Anja Henebury, Yehonatan Alsheh

2015 | Acta Academica Critical views on society culture and politics | DOI: 10.38140/aa.v47i1.1477

Źródło

[56] "Narrating Multiple Agencies and the Emergent Nature of Mass Violence in Southeast Europe during World War II"

Raz Segal, Yehonatan Alsheh

2014 | Clark Digital Commons (Clark University)

Źródło

[57] ""“Reflections on the State of Political Science” (1955)"

Hans J. Morgenthau

2009 | War, Peace, and International Political Realism | DOI: 10.2307/jj.21995481.16

Źródło

[58] "States and Morals: A Study in Political Conflicts. T. D. Weldon"

Hans J. Morgenthau

1948 | Journal of Political Economy | DOI: 10.1086/256760

Źródło

[59] "Power as a Political Concept"

H. Morgenthau

2017 | DOI: 10.4324/9781315125992-3

Źródło

[60] "Agency and International Relations: An Alternative Lens"

J. Royo, H. Morgenthau

2020

Źródło

[61] "Review: International: Theory of International Politics"

Joseph Frankel, Kenneth N. Waltz

1980 | International Journal Canada s Journal of Global Policy Analysis | DOI: 10.1177/002070208003500310

Źródło

[62] "Structural Realism after the Cold War"

Kenneth N. Waltz

2000 | International Security | DOI: 10.1162/016228800560372

Źródło

[63] **"The Emerging Structure of International Politics"**

Kenneth N. Waltz

1993 | International Security | DOI: 10.2307/2539097

Źródło

[64] **"Man, the State and War--A Theoretical Analysis."**

W. H. Russell, Kenneth N. Waltz

1959 | Military Affairs | DOI: 10.2307/1984611

Źródło

[65] **"A Theory of Constitutional Rights"**

Robert Alexy, Julian Rivers

2002

Źródło

[66] **"A Theory of Legal Argumentation: The Theory of Rational Discourse as Theory of Legal Justification"**

Robert Alexy, Ruth Adler, Neil MacCormick

1989

Źródło

[67] **"On Balancing and Subsumption. A Structural Comparison"**

Robert Alexy

2003 | Ratio Juris | DOI: 10.1046/j.0952-1917.2003.00244.x

Źródło

[68] **"Constitutional Rights, Balancing, and Rationality"**

Robert Alexy

2003 | Ratio Juris | DOI: 10.1111/1467-9337.00228

Źródło

[69] **"Political Theology: Four Chapters on the Concept of Sovereignty"**

Carl Schmitt

1988

Źródło

[70] **"45. The Concept of the Political"**

Carl Schmitt, George Schwab, Tracy Burr Strong, Léo Strauss

2007 | Columbia University Press eBooks | DOI: 10.7312/blau17412-055

Źródło

[71] **"The nomos of the earth in the international law of the Jus Publicum Europaeum"**

Carl Schmitt, Gary L. Ulmen

2003

Źródło

[72] **"The Leviathan in the State Theory of Thomas Hobbes: Meaning and Failure of a Political Symbol"**

Carl Schmitt

1996

Źródło

[73] **"THE STATE OF EXCEPTION"**

Giorgio Agamben

2005 | Duke University Press eBooks | DOI: 10.2307/j.ctv1134d6w.16

Źródło

[74] **"Security and Terror"**

Giorgio Agamben, Carolin Emcke

2001 | Theory & Event | DOI: 10.1353/tae.2001.0030

Źródło

[75] **"Security: A New Framework for Analysis"**

Fen Osler Hampson, Barry G. Buzan, Ole Wæver, Jaap de Wilde

1998 | International Journal Canada s Journal of Global Policy Analysis | DOI: 10.2307/40203739

Źródło

[76] **"Regions and Powers: The Structure of International Security"**

Barry G. Buzan, Ole Wæver

2003 | Cambridge University Press eBooks | DOI: 10.1017/cbo9780511491252

Źródło

[77] "The Evolution of International Security Studies"

Barry G. Buzan, Lene Hansen

2009 | Cambridge University Press eBooks | DOI: 10.1017/cbo9780511817762

Źródło

[78] "After hegemony: cooperation and discord in the world political economy"

Barry G. Buzan

1985 | International Affairs | DOI: 10.2307/2617490

Źródło

[79] "Synthesis Report. Climate change: global risks, challenges and decisions, Copenhagen, Denmark, 10-12 March, 2009."

Katherine Richardson, William L. Steffen, Hans Joachim Schellnhuber, Joseph Alcamo, Terry Barker, Ole Wæver

2009

Źródło

[80] "Climate Change - Global Risks, Challenges & Decisions:Synthesis Report"

Katherine Richardson, Will Steffen, Hans Joachim Schellnhuber, Joseph Alcamo, Terry Barker, Ole Wæver

2009 | Research at the University of Copenhagen (University of Copenhagen)

Źródło

[81] "Synthesis Report. Climate Change: Global Risks, Challenges and Decisions. Summary of the Copenhagen Climate Change Congress"

Katherine Richardson, Will Steffen, Hans Joachim Schellnhuber, Joseph M. Alcamo, Terry Barker, Ole Wæver

2009 | ANU Open Research (Australian National University)

Źródło

[82] "Building Bridges between Science and Policy to Achieve Sustainability"

Katherine Richardson, Ole Wæver

2014 | WORLD SCIENTIFIC eBooks | DOI: 10.1142/9789814546898_0041

Źródło

[83] "Time Domain Simulations of Side-by-Side Moored Vessels: Lessons Learnt From a Benchmark Test"

Mamoun Naciri, Olaf J. Waals, Jaap de Wilde

2007 | International Conference on Offshore Mechanics and Arctic Engineering (OMAE) | DOI: 10.1115/omae2007-29756

Źródło

[84] "State-of-Art on Vortex-Induced Motion: A Comprehensive Survey After More Than One Decade of Experimental Investigation"

André L. C. Fujarra, Guilherme F. Rosetti, Jaap de Wilde, Rodolfo T. Gonçalves

2012 | International Conference on Offshore Mechanics and Arctic Engineering (OMAE) | DOI: 10.1115/omae2012-83561

Źródło

[85] "Investigation on Reasons for Possible Difference Between VIM Response in the Field and in Model Tests"

Arjen Koop, Jaap de Wilde, André L. C. Fujarra, Oriol R. Rijken, Samuel Linder

2016 | International Conference on Offshore Mechanics and Arctic Engineering (OMAE) | DOI: 10.1115/omae2016-54746

Źródło

[86] "The Birth of Ethics: Reconstructing the Role and Nature of Morality"

Philip H Pettit

2018

Źródło

[87] "Individualism versus Collectivism: Philosophical Aspects"

Philip H Pettit

2001 | Elsevier eBooks | DOI: 10.1016/b0-08-043076-7/01004-4

Źródło

[88] "Freedom: psychological, ethical, and political"

Philip Pettit

2018 | Exploring Republican Freedom | DOI: 10.4324/9781351243254-2

Źródło

[89] "Republican Political Theory"

Philip Pettit

1997 | Political Theory | DOI: 10.1017/cbo9780511813153.007

Źródło

[90] "Brazilian cinema : a consideration of the 5 years of resuming national film production"

Helena Salem

1999

Źródło

Artykuły naukowe autora:

[91] "Left in Dark Times: A Stand Against the New Barbarism"

Bernard Henri Lévy, Benjamin Moser

2008

Źródło

[92] "The Roman Ethnozoological Tradition: Identifying Exotic Animals in Pliny's Natural History"

Benjamin Moser

2013 | Scholarship@Western (Western University)

Źródło

[93] "The R oman Ethnozoological Tradition: Identifying Exotic Animals in Pliny's Natural History"

Benjamin Moser

2013 | Scholarship@Western (Western University)

Źródło

[94] "Éloge de la nature morte"

Benjamin Moser

2009 | Books | DOI: 10.3917/books.008.0042

Źródło

Treść tworzy Fundacja Dobre Państwo.
Redaguje i publikuje APA ONE, autorski system redakcyjny Fundacji oparty na AI.
APA ONE Publishing System
Fundacja Dobre Państwo © 2026
Article ID: 658aec57-3d9d-4e70-971b-acd60177f939